

تحلیل اثرات گردشگری مذهبی در توسعه پایدار نواحی روستایی از دیدگاه جامعه میزبان (مورد پژوهش: منطقه نمارستاق – شهرستان آمل)

مهدی حسام^{*۱} بهروز محمدی یگانه^۲ مهدی چراغی^۳

- ۱- عضو هیأت علمی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، ایران
- ۲- دانشیار گروه جغرافیای دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زنجان، ایران
- ۳- دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، ایران

چکیده

امروزه گردشگری به‌عنوان بخشی پویا و دارای ویژگی‌های بارز و منحصربه‌فرد، به یکی از بزرگ‌ترین و پرمفعت‌ترین صنایع در اقتصاد جهان تبدیل شده و به‌عنوان ابزاری جهت ایجاد تغییرات اجتماعی و اقتصادی در بسیاری از نقاط روستایی کشورهای در حال توسعه به اجرا گذاشته می‌شود. در این راستا گردشگری مذهبی، یکی از قدیمی‌ترین گردشگری‌ها می‌باشد که بر اساس برآورد سازمان جهانی سفر و جهانگردی، ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری را به خود اختصاص داده و دارای اثرات فراوانی بر جامعه میزبان می‌باشد. از این رو در تحقیق حاضر، اثرات این نوع گردشگری بر توسعه پایدار نواحی روستایی از دیدگاه جامعه میزبان مورد بررسی قرار گرفته است. نوع تحقیق کاربردی و به‌صورت توصیفی-تحلیلی انجام شده است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی (پرسشنامه و مصاحبه)، روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌صورت آمار توصیفی (شامل فراوانی، انحراف معیار و میانگین) و استنباطی (آماره t تک نمونه‌ای، آماره t دوگروهی و رگرسیون خطی) می‌باشد. جامعه آماری تحقیق خانوارهای روستایی که در روستاهای منطقه نمارستاق (امامزاده عبدالمناف) شهرستان آمل قرار دارند، می‌باشد، این روستاها طبق سرشماری سال ۱۳۹۰، دارای ۳۲۸ خانوار و ۸۱۴ نفر جمعیت می‌باشد، طبق فرمول کوکران تعداد نمونه لازم جهت تکمیل پرسشنامه ۱۷۷ خانوار محاسبه گردید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، گردشگری مذهبی در بین شاخص‌های بعد اجتماعی (رضایت از خدمات آموزشی، افزایش مشارکت در امور اجتماعی روستا، میزان اعتماد اجتماعی و رضایت از مسکن)، شاخص‌های بعد اقتصادی (کاهش بیکاری، تنوع منابع شغلی و رضایت از درآمد) و شاخص‌های بعد کالبدی (تمامی شاخص‌ها) تأثیرات مثبت داشته است.

واژگان کلیدی: گردشگری مذهبی، توسعه پایدار، نواحی روستایی، منطقه نمارستاق.

مقدمه

گردشگری و گذران اوقات فراغت به شیوه‌ای جدید، جزء جدایی‌ناپذیر جامعه‌ی صنعتی و حلقه‌ای مهم در بازتولید آن است (مؤمنی، ۱۳۸۷: ۱۵). در تمامی کشورهای جهان هدف اساسی توسعه رسیدن به توسعه پایدار است، در این راستا توسعه گردشگری یکی از راهکارهایی است که می‌تواند در جهت دستیابی به این هدف مثمر ثمر واقع گردد. کشورهایی که به تنوع سازی اقتصاد روی آورده‌اند و می‌خواهند خود را از اقتصاد تک‌محصولی برهانند در جستجوی شناخت راه‌های آن یا خلق راه‌ها و روش‌های جدیدند. یکی از این روش‌ها گردشگری است که اغلب کشورها به‌ویژه کشورهایی که به لحاظ موقعیت مکانی از این مزیت برخوردارند، آن را در برنامه‌های توسعه ملی خود گنجانده‌اند تا از این طریق بتوانند فرآیند توسعه ملی خود را سرعت بخشند (افتخاری و قادری، ۱۳۸۱: ۲۴). اصولاً توسعه اقتصادی در هر کشوری نیازمند سرمایه‌گذاری در بخش‌ها و فعالیت‌های مختلف اقتصادی آن کشور است و بدون سرمایه‌گذاری در طرح‌های زیربنایی و روبنایی، نمی‌توان انتظار گسترش اشتغال، تولید و رفاه اقتصادی را داشت. برای تحقق این مهم، بسیاری از کشورهای جهان، تمایل شدیدی به جذب سرمایه‌های خارجی پیدا کرده‌اند. در دهه‌های اخیر توسعه‌ی گردشگری در تمامی عرصه‌ها، چه در سطح ملی و منطقه‌ای و چه در سطح بین‌المللی مورد توجه برنامه‌ریزان دولتی و شرکت‌های خصوصی قرار گرفته و بسیاری از کشورها به‌صورت فزاینده‌ای به این حقیقت پی برده‌اند که برای بهبود وضعیت اقتصادی خود باید ابتکار عمل به خرج داده و درصدد یافتن راه‌های تازه‌ای برآیند (طیبی و همکاران، ۱۳۸۶: ۸۴). توسعه گردشگری به‌عنوان مجموعه فعالیت‌های اقتصادی، تأثیر بسزایی در تقویت بنیان‌های اقتصادی جوامع داشته و نقش آن به‌عنوان منبع جدیدی برای ایجاد اشتغال، کسب درآمد، دریافت‌های مالیاتی بیشتر، جذب ارز و تقویت زیرساخت‌های اجتماعی که موجب رشد و توسعه سایر صنایع می‌شود، در مطالعات متعدد مورد تأیید قرار گرفته است (کاظمی، ۱۳۸۷: ۱).

گردشگری انواع مختلفی دارد که از آن جمله می‌توان به گردشگری یادمانه‌ای - تاریخی، طبیعی و مذهبی اشاره کرد. در این راستا گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال حاضر در سراسر جهان است که حتی دشواری‌های اقلیمی یا بدی آب‌وهوا نیز مانع آن نمی‌شود (منشی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۳۹) و قدمت آن به قدمت خود فرهنگ دینی می‌رسد. در واقع گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی - مذهبی دارد (مؤمنی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۴). امروزه گردشگری مذهبی با همه‌ی اجزاء و گونه‌های مختلف آن، به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص، توانسته خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد، به‌طوری‌که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است (سانتوس^۱، ۲۰۰۴: ۴). بر اساس برآورد سازمان جهانی سفر و جهانگردی، گردشگری مذهبی ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری را به خود اختصاص داده است (آی‌سپ^۲، ۱۹۹۷: ۳۰). در این نوع از گردشگری انگیزه اصلی زیارت اماکن مقدسه و زیارتگاه است که اقامتگاه‌ها و نوع امکانات آن به‌رحال در طول مدت اقامت تأثیر می‌گذارد، ولی درآمد خانوار نقش چندانی در بازدید از این اماکن ندارد (فاطمی، ۱۳۸۰: ۱۱). در توسعه روستایی با رویکرد گردشگری، مناطق از امتیازات و ارزش‌های متفاوت و متنوع مکانی - فضایی برخوردارند. بنابراین، رویکرد گردشگری در توسعه نواحی روستایی به لحاظ ویژگی‌های اکولوژیکی و پتانسیل‌های اجتماعی، فرهنگی

^۱-santos

^۲-Icep

می‌تواند بسیار مؤثر و سبب توسعه و احیای مناطق روستایی گردد، همچنین، جاذبه‌های اقتصادی و جمعیتی خود را حفظ و یا باز یابد و در نتیجه توانایی‌های اقتصادی را در نمادی دیگر به رخ کشاند و قابلیت‌های محیطی را در فعالیت‌های دیگر بکار گیرد. توسعه روستایی با تأکید بر رویکرد گردشگری، می‌تواند در ارتقای سطح زندگی جامعه روستایی کارساز باشد و در چشم‌انداز توسعه پایدار روستایی عملکرد آن را در باور آورد (افتخاری و قادری، ۱۳۸۱: ۳۳). در زمینه گردشگری روستایی می‌توان ابراز داشت رویکردی است که به جوامع روستایی حیات دوباره داده، موجب توسعه این نواحی می‌شود و این سکونتگاه‌ها را پایدار، از سوی دیگر توسعه بدون برنامه‌ریزی شده آن سبب آسیب‌های اجتماعی و زیست‌محیطی در سکونتگاه‌های روستایی می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۷: ۵۶). عقیده اولیه در این تحقیق جهت پاسخگویی به مسئله مورد بحث و با توجه به استقرار امامزاده عبدالمناف در منطقه و جهت بهره‌برداری از گردشگری مذهبی می‌باشد. در کیلومتر ۵۰ جاده آمل به تهران (هراز) و در منطقه‌ای به نام پنجاب جاده‌ای انحرافی وجود دارد که پس از طی ۲۲ کیلومتر در این جاده به منطقه نمارستاق می‌رسد که به دلیل بقعه مذهبی امامزاده عبدالمناف در آن کلیه ایام سال به‌ویژه فصول بهار و تابستان پذیرای زائران می‌باشد. به‌رحال این بازدیدها از نواحی روستایی، از راه ایجاد اشتغال و درآمد، بهبود زیرساخت‌ها، رفع انزوای روستاها و مبادله فرهنگی و اجتماعی اثرات مثبتی بر نواحی روستایی دارد. با برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح و ساماندهی این نوع گردشگری می‌توان از آن به‌عنوان عامل بسیار مؤثر برای رفع فقر و محرومیت نواحی روستایی بهره گرفت. هدف تحقیق حاضر بررسی منافع حاصل از گردشگری مذهبی منطقه نمارستاق (شهرستان آمل) با وجود امامزاده عبدالمناف، در این منطقه و اثرات آن در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در توسعه پایدار روستایی و در غالب سؤال زیر می‌باشد:

۱- آیا گسترش گردشگری مذهبی توسعه پایدار روستایی را به همراه داشته است؟

۲- بیشترین اثرات گردشگری مذهبی بر روی کدام‌یک از ابعاد توسعه پایدار روستایی می‌باشد؟

ادبیات موضوع

گردشگری مذهبی به مفهوم تخصصی خود فراتر از وابستگی به زمان و اوقات فراغت، عامل مهم جغرافیای انسانی در شکل‌گیری مسافرت، ایجاد تمرکز و چشم‌انداز فرهنگی است (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۹، ۳۷). در بعد داخلی توسعه گردشگری مذهبی می‌تواند در راستای توسعه منطقه‌ای، افزایش اشتغال و در بعد ملی افزایش درآمد و حفظ میراث فرهنگی را به دنبال داشته باشد (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۷). از دیدگاه محققان عوامل مختلفی در انجام گردشگری مذهبی توسط مردم مؤثر می‌باشد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کسب تجربه معنوی اشاره کرد (شارپلی، ۲۰۱۰: ۴۵ و السن، ۲، ۲۰۰۶: ۱۲).

درواقع در گردشگری مذهبی، باورهای دینی به‌عنوان هدف اصلی فعالیت گردشگری شناخته می‌شود (زانگ، ۳، ۲۰۰۷: ۱۰۰). مردم به دلایل و انگیزه‌های مختلف به گردش و مسافرت می‌روند. در این میان انگیزه‌های مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردش‌ها در سراسر جهان است. در واقع گردشگری مذهبی به قدمت فرهنگ مذهبی است که در فرهنگ‌های باستانی و جدید مطرح بوده است (کامیل، ۴، ۲۰۰۰:

¹-sharpely

²-olsen

³-zhang

⁴-kamil

۱۱). ایران با ۹۸ درصد جمعیت مسلمان و با داشتن بیش از پنج هزار امامزاده، بقعه متبرکه و مراکز مذهبی ظرفیت بسیار مناسبی برای گردشگری و جذب گردشگران مذهبی داخلی و خارجی محسوب می‌شود (فراهانی، ۱۳۸۶: ۵۴). اماکن مذهبی از مفاهیم اولیه و مدرن گردشگری بوده که از حرکت مکانی گردشگران به واسطه سفر در مکان‌های مذهبی ایجاد می‌شود. به نظر می‌رسد شرایط گردشگر در جریان سفر محرک اصلی برای دسترسی به مکان‌هایی با شاخصه‌های مذهبی می‌باشد، ولی این پدیده‌ها فراتر از خصیصه‌های مکانی مرتبط با زائران و مردم محلی قابل تفسیر است (گیل ۱ و همکاران، ۲۰۰۸: ۵). گردشگری مذهبی همچنین تغییرات زیادی در حرکات جمعیتی همانند زمینه‌سازی برای ایجاد تجارت و کسب‌وکار، تغییرات فرهنگی، همبستگی‌های سیاسی و همچنین گسترش بیماری‌ها و اپیدمی‌ها را سبب شده است (کراینر ۲، ۲۰۱۰: ۵). یکی از اثرات گردشگری بر روی توسعه پایدار می‌باشد. در حال حاضر، تعریف توسعه پایدار بسیار مشکل است و تعاریف بسیاری که در متون مختلف وجود دارد هر یک بر جنبه‌ای از توسعه پایدار تأکید بیشتری دارند (صادقی و قنبری، ۱۳۸۸: ۳۱).

«توسعه پایدار بر آن است تا از طریق توسعه اقتصادی، پیشرفت اجتماعی و مسئولیت‌پذیری محیطی، جامعه انسانی را به سوی دنیایی خوب، زیست پذیر و دوام یافتنی رهنمون سازد.» در این معنا، هسته مرکزی مفهوم پایداری بر حفظ و نگه داشت ذخایر سرمایه‌ای استوار است؛ در حقیقت توسعه پایدار چیزی جز حفظ ذخایر سرمایه انسانی، اجتماعی، طبیعی و اقتصادی نیست (پور طاهری و همکاران، ۱۳۸۹: ۴). در تعریف دیگری توسعه پایدار به معنای «تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی برای حداکثر سازی رفاه انسان فعلی بدون آسیب زدن به توانایی نسل‌های بعدی برای برآوردن نیازهایشان می‌باشد» (سازمان همکاری اقتصادی و توسعه ۳، ۲۰۰۱، ۱۱). «اعلامیه ریو» انسان را محور توجهات توسعه پایدار می‌شناسد و انسان‌ها را مستحق یک زندگی سالم و مولد همراه با همسازی با طبیعت می‌داند (سازمان ملل متحد، ۲۰۰۱: ۴). بر اساس ادبیات موجود، پایداری روستایی دارای سه رکن کلی: ۱- پایداری اکولوژیکی یا زیست‌محیطی ۲- پایداری اقتصادی ۳- پایداری اجتماعی است. متفکرین توسعه به گونه‌های متفاوتی این سه رکن را اولویت‌بندی کرده‌اند، مهم‌ترین ابعاد توسعه پایدار روستایی در زیر به‌اجمال مورد بررسی قرار گرفته است.

پایداری اکولوژیکی

این بعد به مجموع اجزاء و عناصری که در اکوسیستم وجود دارند و بستری برای فعالیت و تولید مهیا می‌کنند اطلاق می‌شود. پایداری اکولوژیکی به معنی «حفظ منابع پایه در سطوحی است که اختیارات آینده را سلب نکند و با حفظ یا ارتقای ظرفیت، کیفیت و انعطاف‌پذیری اکوسیستم است» (اسدی و مهدی، ۱۳۸۸: ۵۳). کارشناسان محیط‌زیست بیشتر بر این بعد از توسعه تمرکز دارند و نگران محدودیت‌هایی هستند که در اثر فعالیت‌های بشری بر محیط‌زیست عارض می‌شود. آن‌ها نگران حفظ چیزی هستند که اقتصاددانان آن را سرمایه طبیعی می‌نامند و بر این امر به‌خوبی واقف‌اند که شرط حیات هر موجود زنده‌ای در روی زمین وابسته به تولید اولیه گیاهان است. از نظر آن‌ها طبیعت، بزرگ‌ترین و شگفت‌انگیزترین گنجینه

1-Gil

2-Kreiner

3-OECD

4-UN

است (کلانتری، ۱۳۸۷: ۱۷). بدون تردید نظام اقتصادی و اجتماعی نواحی روستایی هراندازه که دارای سود باشد و یا از نظر اجتماعی مقبول باشد، اما از نظر زیست‌محیطی پایدار نباشد نمی‌تواند بهره‌وری‌اش را در طی زمان حفظ کرده و به‌ناچار به سمت ناپایداری حرکت خواهد کرد. در همین راستا یک از راهبردهای مؤثر در روند توسعه جوامع روستایی گسترش گردشگری مذهبی می‌باشد. با توجه به اعتقاد و آداب و رسوم روستائیان گسترش گردشگری مذهبی در نواحی روستایی می‌تواند در ابعاد مختلف آن و از جمله اعتماد اجتماعی، افزایش درآمد، تنوع منابع درآمدی، افزایش مشارکت و افزایش کیفیت زندگی مؤثر واقع شود.

پایداری اجتماعی

در تعریف پایداری اجتماعی، گروهی از محققان به چهار عنصر اصلی و تعیین‌کننده اشاره کرده‌اند:

- ۱- عدالت اجتماعی
- ۲- همبستگی اجتماعی
- ۳- مشارکت
- ۴- امنیت.

در این معنا، مؤلفه‌هایی چون فرصت‌های برابر و همراه با پیشرفت برای همه انسان‌ها، زندگی همراه با تعاون و همکاری، فرصت‌های برابر برای تمامی افراد در جهت ایفای نقش‌های اجتماعی به همراه امنیت امرار معاش و ایمنی در مقابل مخاطرات طبیعی، مبنای سنجش پایداری اجتماعی قرار گرفته‌اند (دفتر اکتشافات بین‌المللی انگلستان، ۲۰۰۲: ۲). در پایداری اجتماعی، منابع باید به‌گونه‌ای مورد بهره‌برداری قرار گیرند که نسل‌های آتی نیز قابلیت تصمیم‌گیری برای تأمین نیازهای خود را به بهترین سطح رضایت داشته باشند. در این تعریف سیاست برد-برد مورد تأکید تصمیم‌گیران و باهدف دستیابی به پیشرفت‌های اقتصادی، اجتماعی و محیطی مورد نظر است (مارتین^۲، ۲۰۰۱: ۴).

در این راستا، پایداری اجتماعی در نواحی روستایی به معنای «زندگی سالم از طریق رفع نیازهای اساسی آحاد جامعه روستایی با لحاظ نمودن کیفیت زندگی و همگام با حفظ کیفیت محیطی و مرتبط با نظام‌های اقتصادی در جهت حصول به بالاترین سطح رضایت از زندگی تعریف می‌شود. به‌طور کلی می‌توان گفت که پایداری اجتماعی، با شاخص اصلی آن یعنی کیفیت زندگی مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌گیرد، که عبارت است از تأمین شرایط بهتر زندگی که در آن توازن، هماهنگی، مطلوبیت و برابری عادلانه برای زندگی همراه با سلامت، امنیت، آسایش، نشاط، خلاقیت و زیبایی» (پور طاهری و همکاران، ۱۳۸۹: ۶).

بعد اقتصادی

پایداری اقتصادی به «معنای آن است که سیستم‌ها در تعامل با محیط اقتصادی رقابت‌کننده و ماندگار باشند»؛ هر سیستمی که از نظر اقتصادی ماندگار نیست، هراندازه که مورد قبول جامعه، هماهنگ با الزامات اکولوژیکی و از لحاظ سیاسی مورد حمایت باشد، نمی‌تواند تداوم یابد» (زاهدی، ۱۳۸۸: ۳۷). می‌توان پایداری فعالیت‌های اقتصادی را از دیدگاه‌های مختلف چنین تشریح کرد:

- ۱- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مطلوبیت جامعه در طول زمان کاهش نیابد.
- ۲- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مدیریت منابع طبیعی به‌گونه‌ای باشد که فرصت‌های تولید و رشد اقتصادی همچنان برای آینده پایدار باقی بماند.
- ۳- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، در جریان رشد و توسعه اقتصادی، ذخایر سرمایه طبیعی کاهش نیابد.

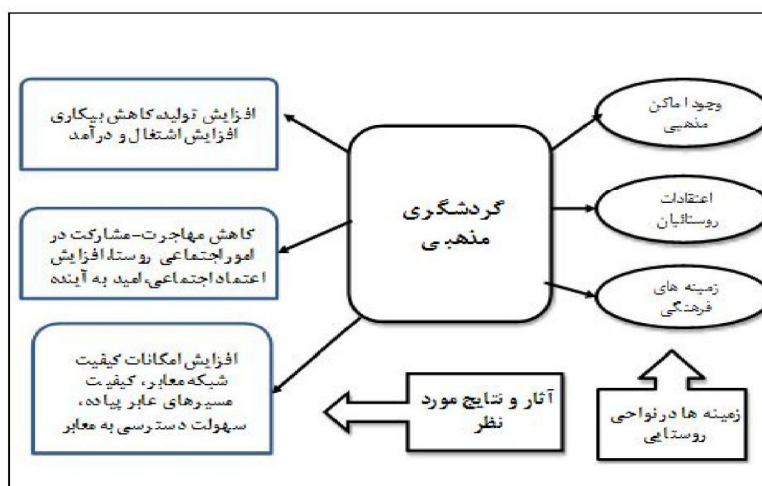
¹-DFID

²-martin

۴- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مدیریت منابع طبیعی به گونه‌ای باشد که عملکرد منابع به کار رفته کاهش نیابد (خلیلیان، ۱۳۸۴: ۱۳۵).

در همین راستا اصول توسعه پایدار گردشگری مذهبی شامل موارد زیر می‌باشد:

- اماکن مورد استفاده در مراسم‌های معنوی
- حضور بازدیدکنندگان
- ارتباط بین اعتبار میراث مذهبی و جلب رضایت بازدیدکننده .
- طبیعت و گسترش فعالیت‌های بازاریابی (استنسیولسکو و همکاران، ۲۰۱۰: ۲۴).

شکل (۱): مدل مفهومی تحقیق

منبع: نگارندگان

پیشینه تحقیق

از تحقیقاتی که پیرامون گردشگری مذهبی انجام شده است می‌توان به تحقیق فیروزجائیان و همکاران (۱۳۹۳) اشاره نمود که در این مقاله با استفاده از روش فراتحلیل و با تأکید بر نظریه کارکردگرایی پارسونز به بررسی گردشگری مذهبی و کارکردهای مثبت و منفی آن در جامعه‌ی ایرانی پرداخته شد. اکبریان رونیزی، خراسانی، و امامقلی (۱۳۹۲) در تحقیق خود بر این باور هستند که گردشگری مذهبی در مقایسه با طبیعتگردی، نقش مؤثرتری در بهبود کیفیت زندگی ساکنان محلی روستایی ایفا نموده است. محمدی یگانه، چراغی و ولایی (۱۳۹۲) بیان می‌کنند که گردشگری مذهبی تنها در بعد کالبدی بهبود وضعیت کیفیت زندگی خانوارهای روستاهای مورد مطالعه، تأثیراتی را برجای گذاشته است. رحمانی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی مطالعه موردی روستاهای دارای مکان‌های مذهبی اورامان تخت، نجار و هجیج بر بروز تغییرات اقتصادی، اجتماعی و کالبدی، تشدید ارتباطات اجتماعی و اقتصادی، افزایش احساس امنیت اجتماعی، کاهش تنش اجتماعی در کنار آلودگی‌های زیست محیطی بر اثر گردشگری مذهبی تأکید نمودند. استعلاجی و خوش نیت (۱۳۹۱) در تحقیق خود به این نتیجه رسیدند که توسعه‌ی کالبدی-اجتماعی و اقتصادی شهر، ایجاد هویت و همبستگی

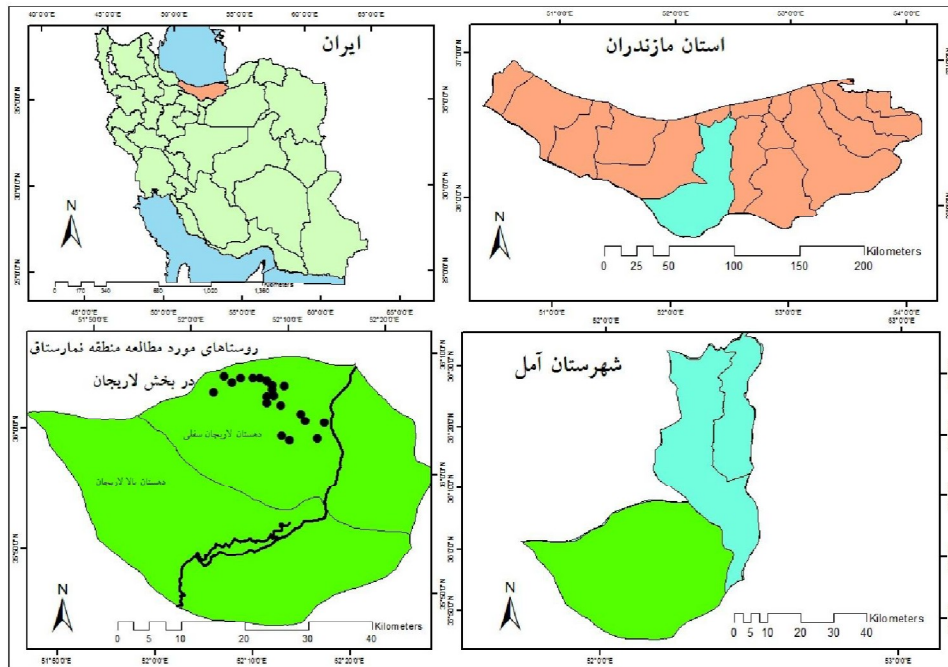
ملی، استحام پیوندهای اجتماعی جوامع، ارتقای زیر ساخت‌های شهر، کیفیت زندگی و برقراری صلح جهانی از جمله توانمندیهای گردشگری مذهبی است. تقوایی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهرستان نورآباد ممسنی نیز تأکید می‌نمایند که با اهمیت یافتن گردشگری در جهان امروز، نقش مکانهایی مذهبی در جذب گردشگران و تأثیر آن بر توسعه مناطق مختلف نیاز به نگاه مدیریتی و برنامه‌ریزی صحیح برای این منطقه می‌باشیم. مینتر^۱ و همکاران (۲۰۱۴) نیز در خود با هدف شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای گردشگری مذهبی در استان نونگ خای تایلند، به این نتیجه می‌رسند که گردشگری مذهبی در آن منطقه این پتانسیل را دارد که با یک برنامه اقامت در معبد به عنوان یک محصول گردشگری مذهبی به گردشگران فرهنگ بودایی تایلندی را معرفی کند. ایری میاس و میچالکو^۲ (۲۰۱۳) در مقاله خود به دنبال این هستند که چارچوب یکپارچه گردشگری مذهبی مسیحی و جنبه‌های فرهنگی آن را در مجارستان مورد بحث قرار دهند. همچنین ویلیامز (۲۰۰۷) و بنجام (۲۰۰۵) در تحقیقات خود تأکید می‌کنند که گردشگری مذهبی افزایش سلامت روان افراد را به دنبال دارد.

منطقه مورد مطالعه

نمارستاق نام منطقه‌ای کوهستانی در بخش لاریجان شهرستان آمل در استان مازندران است. این منطقه دارای آب و هوای کوهستانی بوده و دارای موقعیت مناسب نسبت به راه‌های اصلی (هراز) می‌باشد. این منطقه کمتر شناخته شده در شمال کشور از مناطق گردشگری طبیعی و زیارتی محسوب می‌شود. از روستاهای آن می‌توان به پنجاب، سوآ، امره، اتاق سرا، شیخ محله، پلریه، سلور، کفا، کلری، نمار، دیوران، نسل، نیزه، دره کنار، عبدالمناف، کردچالک، فیس و غیره نام برد. از جمله جاذبه‌های گردشگری طبیعی نمارستاق می‌توان به قله دماوند، دشت دریوک، آبشار کوه اره، چشمه‌های اشلک، زردویج و غیره اشاره نمود. از جاذبه‌های گردشگری مذهبی نیز می‌توان به امام زاده عبدالله(ع)، امام زاده عبدالمناف و عبدالمطلب(ع)، شیخ حسن یعقوب، تی تی فاطمه، امام زاده محمد(ع)، تکیه کفا، تکیه سوآ و غیره نام برد.

¹-Maneenetr

²-IRIMIAS and MICHALCO

شکل (۲) : منطقه مورد مطالعه

شکل (۳) : امام زاده عبدالمناف و عبدالمطلب(ع)

روش‌شناسی تحقیق

یکی از کلیدی‌ترین بخش‌های مقالات پژوهشی، روش تحقیق آن می‌باشد که تعیین‌کننده رویکرد محقق می‌باشد. مطالعه حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است که به روش پیمایشی انجام گرفته است. تحقیق دارای دو قسمت اسنادی و کمی می‌باشد که در قسمت اسنادی از طریق مطالعه کتابخانه‌ای به جمع‌آوری ادبیات تحقیق پرداخته شد. در قسمت کمی که شامل پیمایش میدانی است ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. این پژوهش سعی در شناخت تأثیر گردشگری مذهبی در روند توسعه پایدار منطقه مورد مطالعه دارد، در همین راستا به بررسی اثرات گردشگری مذهبی و در سه بعد پایداری اجتماعی، اقتصادی و کالبدی و زیست‌محیطی پرداخته است. همچنین به منظور سازگاری درونی و روایی پرسشنامه گویه‌های طرح شده از ضریب الفای کرونباخ استفاده شده و برای این منظور تعداد ۳۰ پرسشنامه تکمیل و پیش‌آزمون گردید و

ضریب آلفای بدست آمده برای با ۰/۷۱ درصد می باشد. جامعه آماری تحقیق حاضر شامل روستاهای منطقه نمارستاق و مستقر در پیرامون امامزاده عبدالمناف می باشد. روستاها دارای ۸۱۴ نفر جمعیت و ۳۲۸ خانوار می باشند. تعداد نمونه لازم جهت پر کردن پرسشنامه ۱۷۷ خانوار تعیین شد. برای تجزیه و تحلیل اثرات گردشگری مذهبی از آمار استنباطی (آماره t تک نمونه ای، آزمون t دو گروهی و رگرسیون خطی) استفاده شده است.

جدول (۱): شاخص های توسعه پایدار روستایی

ابعاد	شاخص ها
اجتماعی	کاهش مهاجرت، رضایت از زندگی در روستا، رضایت از خدمات بهداشتی، رضایت از خدمات آموزشی، میزان مشارکت در امور اجتماعی روستا، میزان اعتماد اجتماعی، امید به آینده، رضایت از مسکن.
اقتصادی	تنوع منابع شغلی، تنوع منابع درآمدی، کاهش بیکاری، افزایش میانگین اراضی کشاورزی، رضایت از درآمد، کاهش شکاف و اختلاف درآمد، گسترش اراضی دارای شیوه آبیاری تحت فشار.
زیست محیطی و کالبدی	گسترش مساحت کاربری آموزشی، گسترش مساحت کاربری فرهنگی- مذهبی، تعداد واحدهای مسکونی بادوام، جمع آوری و دفع آب های سطحی، کیفیت شبکه معابر، کیفیت مسیرهای عابر پیاده، سهولت دسترسی به معابر، رضایت از کیفیت آب شرب.

منبع: افتخاری و آقایی (۱۳۸۶: ۳۶) و قدیری معصوم و همکاران (۱۳۸۹: ۱۰)

تجزیه و تحلیل یافته ها

یافته های توصیفی تحقیق نشان می دهد، میانگین سنی پاسخ گویان ۴۱،۴۷ سال، متوسط بعد خانوار ۲/۴ نفر، از نظر وضعیت تحصیلات، ۸ درصد بی سواد، ۲۱ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، ۱۲ درصد راهنمایی، ۱۱ درصد دبیرستان، ۱۲ درصد دیپلم، ۲۲ درصد فوق دیپلم و ۱۴ درصد لیسانس و بالاتر بوده اند. از نظر وضعیت شغلی نتایج نشان می دهد، ۵۵ درصد کشاورز، ۴ درصد دولتی، ۱۸ درصد آزاد، ۱۴ درصد دانشجو و ۹ درصد سایر مشاغل بوده اند.

به منظور ارزیابی اثرات گردشگری مذهبی بر شاخص های بعد پایداری اجتماعی، از آزمون t تک نمونه ای استفاده شده است. تحلیل شاخص های مورد نظر، بر اساس آزمون t تک نمونه ای نشان دهنده عدم تأثیرگذاری گردشگری مذهبی بر شاخص های کاهش مهاجرت، رضایت از زندگی در روستا، رضایت از خدمات بهداشتی و امید به آینده می باشد. با احتساب دامنه مورد بررسی که بین ۱ تا ۱۰۰ و بر اساس مقیاس فاصله ای در نوسان است، نتایج نشان می دهد، از میان ۸ شاخص مورد بررسی، شاخص های رضایت از خدمات آموزشی، مشارکت در امور اجتماعی روستا، میزان اعتماد اجتماعی و رضایت از مسکن بالاتر از حد متوسط ارزیابی شده و اثرات گردشگری بر روی این شاخص ها مثبت می باشد. این تفاوت در سطح ۰/۰۵ درصد معنادار و تفاوت مؤلفه ها از مطلوبیت عددی مورد آزمون به شکل مثبت می باشد.

جدول (۲): تأثیرات گردشگری مذهبی بر بعد پایداری اجتماعی در روستاهای مورد مطالعه و بر اساس تفاوت از حد مطلوب مبتنی بر آزمون t تک نمونه‌ای

مطلوبیت عددی ظرفیت مورد آزمون = ۶۰						
فاصله اطمینان ۹۵		تفاوت میانگین	معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون t	مؤلفه
حد بالا	حد پائین					
-۰/۵۴	-۰/۸۸	-۰/۷۱۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۸/۲۹۲	کاهش مهاجرت
-۰/۲	-۰/۳۶	-۰/۱۹۰	۰/۰۳۰	۱۹۹	-۲/۲۰۷	رضایت از زندگی در روستا
-۱/۴	-۱/۳۴	-۱/۱۹۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۱۳/۶۳۰	رضایت از خدمات بهداشتی
۰/۴۶	۰/۰۱۰	۰/۲۸۰	۰/۰۰۲	۱۹۹	۴/۱۱۲	رضایت از خدمات آموزشی
۰/۹۴	۰/۰۶۶	۰/۸۰۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۱/۰۳۸	میزان مشارکت در امور
۰/۰۹	-۰/۳۱	۰/۱۱۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۴/۰۹۶	میزان اعتماد اجتماعی
-۰/۸۲	-۱/۱۸	-۱/۰۰۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۱۱/۲۶۶	امید به آینده
۰/۱۷	۰/۵۳	۰/۳۵۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۴/۷۸۳	رضایت از مسکن

منبع: محاسبات تحقیق حاضر

در ادامه تحقیق، تحلیل شاخص‌های موردنظر جهت تبیین اثرات گردشگری مذهبی بر بهبود بعد اقتصادی و بر اساس آزمون t تک نمونه‌ای نشان‌دهنده عدم تأثیرگذاری گردشگری مذهبی بر ابعاد کاهش شکاف و اختلاف درآمد میان مردم روستا، تنوع منابع درآمدی و افزایش میانگین اراضی کشاورزی می‌باشد. با احتساب دامنه مورد بررسی که بین ۱ تا ۱۰۰ و بر اساس مقیاس فاصله‌ای، نتایج نشان می‌دهد، از میان ۷ شاخص مورد بررسی، در شاخص‌های تنوع منابع شغلی، کاهش بیکاری و رضایت از درآمد بالاتر از حد متوسط ارزیابی شده‌اند و اثرات گردشگری بر روی آن‌ها مثبت ارزیابی شده است. این تفاوت در سطح ۰/۰۵ درصد معنادار و تفاوت مؤلفه‌ها از مطلوبیت عددی مورد آزمون، به شکل مثبت می‌باشد.

جدول (۳): تأثیرات گردشگری مذهبی بر بعد پایداری اقتصادی در روستاهای مورد مطالعه بر اساس تفاوت از حد

مطلوب مبتنی بر آزمون t تک نمونه‌ای

مطلوبیت عددی ظرفیت مورد آزمون = ۶۰						
فاصله اطمینان ۹۵ درصد		تفاوت میانگین	معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون t	مؤلفه
حد بالا	حد پائین					
-۱,۴۹	-۱,۷۷	-۱,۶۳۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۲۲/۶۴۱	کاهش شکاف و اختلاف درآمد
۱/۳۲	۰/۰۹۴	۱/۱۴۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۱/۳۴۱	تنوع منابع شغلی
-۰/۰۴	-۰/۴۲	-۰/۲۳۰	۰/۰۱۶	۱۹۹	-۲/۴۴۴	گسترش اراضی دارای شیوه آبیاری تحت فشار
-۱/۵۶	-۱/۸۰	-۱/۶۸۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۲۸/۷۶۹	تنوع منابع درآمدی
-۱/۴۲	-۱/۶۸	-۱/۵۵۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۴/۱۵۹	کاهش بیکاری
-۰/۶۵	-۱/۱۳	-۰/۸۹۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	-۷/۴۹۰	افزایش میانگین اراضی کشاورزی
۰/۳۸	۰/۸۰	۰/۵۹۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۵/۶۹۷	رضایت از درآمد

منبع: محاسبات تحقیق حاضر

در ادامه، تحلیل شاخص‌های مورد نظر جهت تبیین اثرات گردشگری مذهبی بر بعد کالبدی، بر اساس آزمون t تک نمونه‌ای نشان‌دهنده تأثیرگذاری گردشگری مذهبی بر روی تمامی شاخص‌های بعد کالبدی می‌باشد. با احتساب دامنه مورد بررسی که بین ۱ تا ۱۰۰ و بر اساس مقیاس فاصله‌ای در نوسان است، از میان ۸ شاخص مورد بررسی، تمامی شاخص‌ها بیشتر از حد متوسط ارزیابی شده‌اند. این تفاوت در سطح ۰/۰۵ درصد معنادار و تفاوت مؤلفه‌ها از مطلوبیت عددی مورد آزمون، به شکل مثبت می‌باشد.

جدول (۴): تأثیرات گردشگری مذهبی بر بعد کالبدی خانوارهای روستایی مورد مطالعه بر اساس تفاوت از حد مطلوب مبتنی بر آزمون t تک نمونه‌ای

مطلوبیت عددی ظرفیت مورد آزمون = ۶۰						
فاصله اطمینان: ۹۵		تفاوت میانگین	معناداری	درجه آزادی	آماره آزمون	مؤلفه
حد بالا	حد پائین					
۰/۵۴	۰/۸۸	۰/۷۱۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۸/۲۹۲	گسترش مساحت کاربری آموزشی
۰/۰۲	۰/۳۶	۰/۱۹۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۵/۲۰۷	گسترش مساحت کاربری فرهنگی-مذهبی
۱/۰۴	۱/۳۴	۱/۱۹۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۵/۶۳۰	تعداد واحدهای مسکونی بادوام
۰/۴۶	۰/۱۰	۰/۲۸۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۳/۱۱۲	جمع‌آوری و دفع آب‌های سطحی
۰/۹۴	۰/۶۶	۰/۸۰۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۱/۰۳۸	کیفیت شبکه معابر
۰/۰۹	-۰/۳۱	-۰/۱۱۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۷/۶۵۴	کیفیت مسیرهای عابر پیاده
۰/۸۲	۱/۱۸	۱/۰۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۱۱/۲۶۶	سهولت دسترسی به معابر
۰/۱۷	۰/۵۳	۰/۳۵۰	۰/۰۰۰	۱۹۹	۳/۳۷۸	رضایت از مسکن

منبع: محاسبات تحقیق حاضر

در ادامه تحقیق به بررسی اثرات گردشگری مذهبی بر روند توسعه پایدار روستاهای مورد مطالعه و قبل و بعد از گسترش گردشگری پرداخته شده است، بر همین اساس نتایج به دست آمده از آزمون t با نمونه‌های جفت (دو نمونه وابسته) نشان می‌دهد، از میان سه بعد مورد بررسی توسعه گردشگری مذهبی توانسته است در ابعاد اجتماعی و کالبدی مؤثر واقع شده، اما در بعد اقتصادی نتایج آزمون نشان‌دهنده عدم تأثیرگذاری گردشگری مذهبی بر بعد اقتصادی می‌باشد.

جدول (۵): نتایج آزمون t با نمونه‌های جفت (دو نمونه وابسته) در بعد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی

شاخص	میانگین	انحراف معیار	خطای انحراف معیار	آماره t	معناداری
بعد اجتماعی	-۰/۷۰۷۶	۱/۵۲۳	۰/۰۹۲۱	-۷/۶۶۷	۰/۰۰۰
بعد اقتصادی	-۰/۲۰۰۰	۱/۲۱۶	۰/۱۰۶۶	-۱/۸۷۵	۰/۰۶۴
بعد کالبدی	-۰/۴۲۳۰	۰/۵۲۶۰	۰/۰۴۱۶	-۹/۱۶۶	۰/۰۰۰

منبع: محاسبات تحقیق حاضر

در ادامه تحقیق، برای بررسی اثرات گردشگری مذهبی در روستاهای مورد مطالعه از رگرسیون خطی استفاده شده است. در جدول زیر مقادیر β نشان می‌دهد، از بین ابعاد سه‌گانه مورد بررسی شاخص‌های کالبدی (۰/۴۰۷) دارای بیشترین میزان تأثیر و شاخص‌های اقتصادی (۰/۰۹۸) کمترین میزان تأثیر را در توسعه پایدار روستاهای پیرامونی داشته است.

جدول (۶): ضرایب اثرات گردشگری مذهبی بر ابعاد توسعه پایدار روستایی

نام متغیر	ضرایب غیراستاندارد		T	سطح معنی‌داری
	خطای B	ضرایب استاندارد شده بتا β		
عرض از مبدأ	۱/۳۹۲	-	۷/۲۴۰	۰/۰۰۰
اقتصادی	۰/۰۳۲	۰/۰۹۸	۲/۴۱۷	۰/۰۱۵
کالبدی	۰/۲۱۵	۰/۴۰۷	۱۱/۰۹۷	۰/۰۰۰
اجتماعی	۰/۱۴۸	۰/۲۶۰	۶/۶۹۸	۰/۰۰۰

منبع: محاسبات تحقیق حاضر

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در جهان کنونی، گردشگری به عنوان گسترده‌ترین بخش خدماتی مطرح می‌باشد. با توجه به جنبه‌های اشتغال، کارآفرینی و درآمدزایی بالای آن معمولاً در اولویت برنامه‌های استراتژیک، سرمایه‌گذاری‌ها و اقدامات اجرایی - عملیاتی اکثر کشورهای جهان قرار دارد. از طرفی توسعه گردشگری در نواحی روستایی کشورهای در حال توسعه به عنوان یکی از سیاست‌های مؤثر جهت توسعه همه جانبه نواحی روستایی اهمیت فوق‌العاده یافته است و نقش مهمی در بهبود پایداری اقتصادی - اجتماعی سکونتگاه‌های روستایی از طریق تنوع منابع درآمدی و اشتغال ایفا می‌نماید. در این میان گردشگری مذهبی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرون و اعصار گذشته مرتبط می‌گردد و بطور کلی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف آنها تجربه مذهبی است. در کشور ما نیز، بقاع امامزاده‌ها از جاذبه‌های اصلی گردشگری مذهبی بویژه در نواحی روستایی می‌باشند. در این میان امامزاده عبدالمناف واقع در بخش لاریجان شهرستان آمل، تقریباً برای بسیاری از مردم شمال کشور آشنا بوده و برای زیارت به این مکان مقدس مشرف می‌شوند. با توجه به وسعت حوزه نفوذ این امامزاده که شامل چهار استان هم‌جوار مازندران، گیلان، گلستان و تهران می‌باشد، سالانه جمعیت فراوانی به این مکان مقدس سفر کنند که دارای اثرات مختلفی در روستاهای منطقه مورد مطالعه می‌باشد.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد گردشگری مذهبی در بعد اقتصادی، اثرات مثبت چندانی بر روستاهای مورد مطالعه نداشته است. در این زمینه می‌توان بر عدم تأثیر گذاری آن بر کاهش شکاف و اختلاف درآمد میان مردم روستا، تنوع منابع درآمدی و غیره اشاره نمود. البته در فصول خاص سال که گردشگران زیادی وارد منطقه می‌شوند، مشاغل زیادی ایجاد می‌شود که اغلب به صورت خرده‌فروشی و

موقت می‌باشند. این تأثیرگذاری اندک گردشگری مذهبی بر بعد اقتصادی در منطقه مورد مطالعه در آزمونهای تی و رگرسیون نیز نشان داده شده است.

در بعد اجتماعی، ساکنان روستا از میزان مشارکت در امور اجتماعی روستا، میزان اعتماد اجتماعی، رضایت از مسکن و خدمات آموزشی اظهار رضایت نموده که البته همانطور که ذکر شد به علت فصلی بودن گردشگری در منطقه، اثرات آن نیز اغلب به صورت موقت ظهور می‌نماید. در این زمینه می‌توان به عدم ارائه خدمات بهداشتی در طول سال اشاره نمود. از این رو مشاهده می‌شود که علی‌رغم جذب بسیار گردشگری مذهبی در فصول بهار و تابستان، این مسئله نتوانسته سبب کاهش مهاجرت شود و اغلب ساکنان روستاهای منطقه، در فصول سرد به شهرها مهاجرت نموده و یا دارای خانه‌های دوم گردشگری در روستاها می‌باشند. در ادامه مشاهده می‌شود که گردشگری مذهبی بر تمامی شاخص‌ها بعد کالبدی تأثیرگذاری مثبت داشته است که با توجه به گسترش فراوان پدیده خانه‌های دوم گردشگری و بهسازی بافت روستاها توسط مردم و سازمانهای دولتی و غیردولتی، چهره‌ای خاص به روستاهای مورد مطالعه بخشیده شده است. نتایج این مطالعه با تحقیق محمدی یگانه و همکاران (۱۳۹۲)، عنابستانی و همکاران (۱۳۹۳)، اکبری‌انرونیزی و همکاران (۱۳۹۲) همخوانی دارد.

با توجه به این موارد و یافته‌های تحقیق، نیاز است تا راهکارهای مناسب جهت تقویت و توسعه زیرساخت‌های گردشگری در سه بخش خدماتی، فرهنگی و طبیعی در این منطقه صورت بگیرد تا مدت‌زمان اقامت گردشگران در این منطقه افزایش بیابد. لذا پیشنهادها زیر ارائه می‌گردد:

- تجهیز راه‌ها به پمپ‌بنزین، استراحتگاه‌ها، رستوران، سرویس بهداشتی، نمازخانه و...
- اصلاح علائم راهنمایی و رانندگی در مسیرهای منتهی به امامزاده عبدالمناف؛
- احداث امکانات رفاهی، بهداشتی بین‌راهی و نظارت بر فعالیت آن‌ها و واگذاری اداره امور این مراکز تفریحی، اقامتی، بهداشتی و... به مردم محلی جهت مشارکت، ایجاد درآمد و اشتغال برای آن‌ها؛
- تشویق بخش خصوصی و خیرین و کمک‌های بلاعوض به بخش خصوصی به‌قصد ساخت هتل و مهمانسراها و ایجاد تسهیلات برای آن‌ها؛
- ایجاد پارکینگ برای پارک کردن وسایل گردشگران؛
- ایجاد سطل زباله در این مکان یا توزیع نایلون در بین خانواده خواهان زیارت امامزاده در قبل از ورود آن‌ها به جایگاه، جهت عدم جا گذاشتن زباله‌های خود؛
- برگزاری مراسم‌ها و جشنواره‌های محلی؛
- برگزاری نمایشگاه‌هایی برای عرضه محصولات فرهنگی و صنایع دستی.

منابع و مأخذ:

- ۱- استعلاجی، علیرضا و محمد خوش نیت بیانی (۱۳۹۱)، شناخت توانمندیهای گردشگری و آرایه‌ی الگوهای بهینه توسعه گردشگری از دیدگاه جغرافیای کاربردی (مطالعه‌ی موردی شهر ری)، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، سال ۱۰، شماره ۳، صص ۲۵۱-۲۵۷.
- ۲- اسدی، علی و کریم نادری (۱۳۸۸)، کشاورزی پایدار، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۳- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و اسماعیل قادری (۱۳۸۱)، نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی (نقد و تحلیل چهارچوب‌های نظریه‌ی ایی)، فصلنامه مدرس علوم انسانی، شماره ۲، صص ۴۳-۲۳.
- ۴- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین و محسن آقایی هیر (۱۳۸۶)، سطح‌بندی پایداری توسعه روستایی، مطالعه موردی بخش هیر، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۱، صص ۴۴-۳۱.
- ۵- اکبریان رونیزی، سعید؛ محمدمین خراسانی و لقمان امامقلی (۱۳۹۲)، تحلیل تطبیقی نقش گردشگری مذهبی و طبیعت گردی در بهبود کیفیت زندگی ساکنان نواحی روستایی (مورد: روستاهای امامزاده داوود و رندان شهرستان تهران، مجله برنامه ریزی و توسعه گردشگری، شماره ۲، صص ۱۵۸-۱۵).
- ۶- پور طاهری، مهدی، حمدالله سجاسی قیداری و طاهره صادقلو (۱۳۸۹)، سنجش و اولویت‌بندی پایداری اجتماعی در مناطق روستایی با استفاده از تکنیک رتبه‌بندی بر اساس تشابه به حل ایده آل فازی، فصلنامه پژوهش‌های روستایی، شماره ۱، صص ۲۴-۱.
- ۷- تقوایی، مسعود، سید علی موسوی و یونس غلامی بیمرغ (۱۳۸۹)، تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی، مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی، فصلنامه فضای جغرافیایی، سال ۱۰، شماره ۳۱، صص ۶۴-۳۹.
- ۸- خلیلیان، صادق (۱۳۸۴)، توسعه پایدار و رفاه بهینه نسل‌ها، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال هفتم، شماره ۲۷، صص ۲۲۶-۲۰۵.
- ۹- رحمانی، خلیل؛ مهدی پورطاهری و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری (۱۳۹۲)، برنامه ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی مطالعه موردی روستاهای دارای مکان‌های مذهبی اورامان تخت، نجار و هجیج، فصلنامه برنامه ریزی و آمایش فضا، سال ۱۷، شماره ۱، صص ۴۳-۶۶.
- ۱۰- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۷)، توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۱- زاهدی، شمس‌السادات (۱۳۸۸)، توسعه پایدار، تهران، انتشارات سمت.
- ۱۲- صادقی، حسین و علی قنبری (۱۳۸۸)، تحولات اقتصادی ایران ۲، تهران، انتشارات سمت.
- ۱۳- طیبی، سید کمیل، روح‌اله بابکی و امیر جباری (۱۳۸۶)، بررسی رابطه‌ی توسعه‌ی گردشگری و رشد اقتصادی در ایران ۱۳۳۸-۱۳۸۸، پژوهشنامه‌ی علوم انسانی و اجتماعی ویژه‌ی اقتصاد، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۱۰۸-۸۳.
- ۱۴- عنابستانی، زهرا و آریتا رجبی (۱۳۹۳)، بررسی اثرات حضور گردشگران مذهبی بر توسعه سکونتگاههای روستایی از دیدگاه روستاییان (مطالعه موردی: روستای نوده انقلاب، شهرستان خوشاب)، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی روستایی، سال ۳، شماره ۷، صص ۱۱۵-۱۲۷.

- ۱۵- فاطمی، سید مرتضی (۱۳۸۰)، بررسی جایگاه گردشگری و نقش آن در اقتصاد استان قم، دبیرخانه مشترک شورای پژوهشی و شورای فرهنگ عمومی اداره کل وزارت ارشاد اسلامی استان قم.
- ۱۶- فراهانی، شهلا (۱۳۸۶)، پنج هزار زیارتگاه برای جذب یک میلیارد مسلمان، ماهنامه صاعقه، شماره نهم، صص ۵-۹.
- ۱۷- فیروزجانیان، علی اصغر؛ ندا یوسفی و سیداحمد میرمحمدتبار (۱۳۹۳)، تحلیل کارکردی گردشگری مذهبی در ایران (فراتحلیلی از تحقیقات موجود)، فصلنامه برنامه ریزی و توسعه گردشگری، سال سوم، شماره ۸، صص ۱۴۳-۱۶۵.
- ۱۸- قدیری معصوم، مجتبی، محمدمهدی ضیانوشین و محمدمامین خراسانی (۱۳۸۹)، پایداری اقتصادی و رابطه آن با ویژگی‌های مکانی- فضایی: مطالعه موردی روستاهای دهستان کوهین شهرستان کبودرآهنگ، فصلنامه روستا و توسعه، شماره ۵۰، صص ۱-۲۹.
- ۱۹- کلانتری، خلیل و حسین شعبانعلی فمی (۱۳۸۷)، اقتصاد توسعه کشاورزی، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۲۰- محمدی یگانه، بهروز؛ مهدی چراغی و محمد ولایی (۱۳۹۲)، نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی، با تأکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی مطالعه موردی: روستای قرچاق شهرستان میاندوآب، مجله تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، شماره ۱۳، صص ۷-۲۵.
- ۲۱- منشی‌زاده، رحمت‌الله (۱۳۸۴)، جهانگردی، تهران، انتشارات منشی‌زاده.
- ۲۲- مؤمنی، مصطفی، مظفر صرافی و محمد جوزانی (۱۳۸۷)، ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی- فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان‌شهر مشهد، فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۱۱، صص ۱۳-۳۸.

- 23-Benjamins M R (2005) Religious Influence on Perspective Health Case Use in a Nationally Representative Sample of Middle-Age Women. J Behavior Medicine. doi: /10.1007/s10865-005-9035-2.
- 24-DFID.(2002).Indicatrns for socially sustainability development. Http // : www.livelihood .Org/info/wssd-indbr-pdf Martin, speech delivered to conference on the European social Agenda and the international partners, the social dimensions of sustainable development.
- 25-Gil ,Angeles Rubio, Curiel, Javier de Esteban, (2008). Religious events as special interest tourism. A Spanish experience, PASOS Revista de Turismo y Patrimonio Cultural, Vol 6, No3, pp 419-433 .
- 26-Icep. (1997). Religious Tourism, Tourism Sources Markets ,No. 12, pp. 30-33.
- 27-IRIMIÁS ,A & ,MICHALKÓ, G. (2013). Religious tourism in Hungary—an integrative framework. Hungarian Geographical Bulletin, 62(2), 175-196.
- 28-kamil .jill. (2000). Religious tourism as big Business, Al-Ahram Weekly, No. 469.
- 29-Kreiner,Collins .(۲۰۱۰). Researching Pilgrimage Continuity and Transformations, Annals of Tourism Research, Vol. 37, No 2, pp 440-456.

- 30-Maneenetr, T & Tran, T. H. (2014). SWOT Analysis of Religious Tourism in Nong Khai Province, Thailand Proposed Guidelines to Incorporate Temple Stay Program .Mediterranean Journal of Social Sciences, 5(23), 696.
- 31-Martin, p .(2001).speech delivered to conference on the European social Agenda and the international partners, the social dimensions of sustainable development , Brussels.
- 32- OECD. (2001). Thedac guidelines, strategies for sustainable development, Beyond Economic growth, the word bank.
- 33-Olsen ,D. (2006). Management issues for religious heritage attractions. religion and spiritual journeys,pp. 104–120 .
- 34-Santos ,Mariad Grace Mougapocas. (2004). Fatima: religious' tourism in a sanctuary-city ,
www.fama2.us.es:8080/turismo/.../fatima%20religiosus%20tourism.pdf.
- 35-sharpley ,Richard and Jepson ,Deborah. (2010). Rural Tourism A spiritual experience ,Annals of Tourism Research, No 2, Volume 3, pp 1-20.
- 36-Stanciulescu ,Gabriela Cecilia and Alexandra-Maria Jîrca.(2010). Implications Of Commercial Activity Within Monastic Settlements As A Way To Maintain The Sustainable Development Of Religious Tourism In Romania ,The Amfiteatru Economic journal ,vol. 12, issue 27 ,pp 129-144.
- 37-UN. (2001). Guidance in preparing national sustainable development strategies, New York.
- 38-Williams ,Daniel and Norman McIntyre, (2007) Place Affinities ,Lifestyle Mobilities, and Quality-of-Life, Research: Enhancing the Lives 209 of Tourists and Residents of Host Communities ,International Handbooks of Quality-of-Life ,DOI 10.1007/978-94.۱۲_۰-۲۲۸۸-۰۰۷ -
- 39-Zhang ,M., Huang, L., Wang, J. H., Liu, J., Jie, Y. G & ,Lai, X. T. (2007) .(Religious tourism and cultural pilgrimage: A Chinese perspective. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), Religious tourism and pilgrimage management :International perspective (pp. 98–112). Cambridge, USA: CAB International.